

Основні чинники кризи релігійної свідомості українського суспільства у період революції 1917-1921 рр.

Павло Сацький

У статті здійснюється аналіз основних соціально-політичних факторів, які мали вплив на лам релігійної свідомості українського суспільства в ході революційних подій 1917-1920 рр. Досліджено лам свідомості суспільства, який відбувся в результаті Першої світової війни, і соціальні наслідки явища, яке отримало назву «споживацький військовий комунізм».

Ключові слова: криза духовності, обрядовість, споживацтво, релігійність.

Революція 1917 р. захоплює українське суспільство, яке, перебуваючи у прифронтовій зоні на Східному фронті в роки Першої світової війни, виявилось глибоко розрізненим соціально й ментально. Протягом десятиліть у Російській імперії від початку реформ імператора Олександра II і до революційних подій 1917 р. відбувалася повзуча революція свідомості українського суспільства, яку обумовлювало як банкрутство традиційних державних інституцій імперії, так і результати промислового перевороту. Суспільство постійно вимагало змін у соціальній структурі й політиці держави. Державні інституції намагалися стримувати суспільні стимули революційних перетворень. Ці процеси не оминули й сфери духовності, оскільки криза Російської Православної Церкви стала очевидною вже в 1860-ті рр., коли її інституції виявили свою неготовність до ментальних трансформацій суспільства. Уже в 1860-ті рр. серед молоді поширення набуває так зване «безбожництво» як модна течія, яка, судячи із глибокого відображення в літературі відповідного періоду, була характерною для освіченого прошарку й символізувала конфлікт поколінь. Цей

конфлікт поколінь, який виявився у поглядах на віру, ілюструє консервативний характер церковних інституцій, що були неготовими реагувати на вимоги часу. Проте криза духовності й віри виявилась не лише у сфері відносин між поколіннями, а й у соціальному розрізі. На противагу реформаторським запитам міського населення сільське населення зберігало свою традиційно-обрядову релігійність.

Проблематика ментальної трансформації українського суспільства в роки революції 1917-1921 рр. доволі широко висвітлена в роботах Ковальнової Н., Лозового В. С. та ін. Проте зламу релігійної свідомості українського суспільства присвячено замало уваги.

Метою статті є аналіз основних чинників, якими було обумовлено трансформацію релігійної свідомості українського суспільства в період революції 1917-1921 рр.

Християнський храм в українському селі за часів царизму був тим місцем, яке було доступним для всіх незалежно від соціального походження і в якому всі умови були покликані підкреслити рівність усіх перед Богом незалежно від соціального походження. Це було надзвичайно важливим фактором за умов глибокого соціального розколу в суспільстві. Глибину соціальної прірви в суспільстві Російської імперії М. Бердяєв унаочнює, порівнюючи пана в очах селянства із чужою расою¹.

Водночас промисловий переворот руйнує традиційну для феодального устрою структуру суспільства і тому виникає потреба організації суспільних прошарків за професійними принципами й за принципами ставлення до власності на засоби виробництва. Місто в результаті промислового перевороту різко зростає чисельно. Таким чином, міста втрачають традиційний характер і культурну самобутність. Тому релігійні громади міст стають осередками традиційної культури, проте вступають у протистояння із повністю декласованим суспільством міста. Село навпаки, зберігало свою класову гармонію і традиції, що порушується в ході Першої світової війни і революційних подій. Складовою цієї гармонії була церковна громада, яка зазнає удару в результаті зламу традиційного укладу села.

Церква в селі, фактично, взяла на себе виконання окремих функцій профспілки, яка об'єднувала селян-власників. Власне, це стало однією

¹ Бердяєв Н. Истоки смысла русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – С. 13.

із передумов антирелігійної боротьби більшовиків за село. Адже релігійною общиною в селі було об'єднано людей одного роду занять, і в їхньому середовищі культивувалася доброчесність людини відповідної професії.

Проте Російська Православна Церква сформувалася в імперії як державна інституція, що була покликана забезпечувати імперську політику і, фактично, формувати російську національну ідею – імперську ідею. У російській православній традиції навколо святих мала формуватися нація, як навколо її провідників. Таким чином, російське православ'я формувалося як національна ідея, на що вказував М. Бердяєв у своїй праці «Витоки і сенс російського комунізму»². Націоналізація Російської Православної Церкви в Росії сприймалася як винятково російське явище. М. Бердяєв характеризує націоналізацію Російської Православної Церкви в аналогії із єврейським юдейством³. Українці на початку ХХ ст. слабо відчували свою національну ідентичність, проте усвідомлювали свою відмінність від росіян. Причиною цього була їхня замкненість у середовищі сіл і маленьких містечок. Тому українське населення було православним у своїй більшості, при цьому мало піддавалося русифікації у своєму замкненому соціальному середовищі.

Проте консерватизм і відверте споживатство священиків до їхніх духовних і соціальних функцій зробили російське православ'я вразливим перед новими трендами початку ХХ ст., на що вказував у своїх мемуарах Г. Гапон⁴. Цей священик виявився уособленням протесту проти суспільного й церковного устрою в Російській імперії на початку ХХ ст. Консерватизм Російської Православної Церкви М. Бердяєв характеризував, наголошуючи на її надмірній обрядовості, у чому реалізувалась її національна ідентичність. Г. Гапон у своїх мемуарах намагався розкрити бунт самої епохи проти надмірної обрядовості церкви.

Російська Православна Церква, підтримуючи імперську ідею, виступала проти ключового принципу ліберальних ідей, які активно

² Бердяєв Н. Истоки смысла русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – С. 10.

³ Там само. – С. 10.

⁴ Гапон Г. История моей жизни. – Ленинград: Прибой, 1926. – С. 17. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gapon00.php

набували популярності серед молодого покоління в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., – свободи особистості. Тому в середовищі молодого й освіченого покоління набувають популярності ідеї «боголюдини», атеїстичні погляди, конфлікт між натуралістичними поглядами та релігією⁵. Церква, будучи обслуговуючим апаратом для імперської ідеї, не мала змоги вчасно реагувати на новачі в суспільному розвитку й поширенні популярних у Європі ідеологічних течій, а також намагалась реагувати на них здебільшого методами поліцейського характеру.

Проте слід звернути увагу на доволі влучні характеристики практичних функцій релігії в соціальній системі європейських країн у XIX-XX ст., які висловив німецький філософ-атеїст Л. Фейєрбах. На його думку, для замкненого суспільства, а саме такі общини домінували в українському селі на початку XX ст., релігія була засобом розширення свідомості й усвідомлення нескінченного⁶. Проте низький культурний та освітній рівень священників обумовлював поряд із поширенням масової інформації, що за змістом часто вступала в суперечність із цінностями, які захищала офіційна Російська Православна Церква, скептичне ставлення до релігійності. Фактично, роль церкви почала зводитися до виконання окремих адміністративних функцій, а тому в революційних рухів з'явилися можливості запропонувати функціональну альтернативу Церкві.

Перша світова війна і участь у ній в лавах російської армії мільйонів українських селян розриває замкненість українського села. Маси селянства у 1917-1918 рр. поверталися додому із цілковито зміненою ментальністю і переосмисленими цінностями. Фактор участі мільйонів українських селян у Першій світовій війні не міг не позначитися на сприйнятті українським селянством Церкви й релігійності.

Так, за Л. Фейєрбахом: «Ніщо, небуття нерозумне, безцільне, незрозуміле... Буття існує тому, що лише буття розумне і має сенс»⁷. У

⁵ Победоносцев К. Идеалы неверия // Московский сборник. – К.: Украинская православная Церковь. Киевская духовная академия, 2012. – С. 161-162. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.kdais.kiev.ua/files/moskovskiy%20sbornik.pdf>

⁶ Фейєрбах Л. Сущность христианства. – К.: Мультимедийное издательство Стрельбицкого. – 6. р. – С. 22-23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.rpw-mos.ru/sites/default/files/Feyierbah_L_Sushnost_Hristianstva.a4.pdf

⁷ Там само. – С. 42.

роки революції українське суспільство перебувало в пошуках цього «буття», оскільки на його очах ішли в небуття численні інституції, закони й порядок, ціла череда держав виникали і зникали на українських територіях у ході Української революції 1917-1921 рр.

Іще до революційних подій церковні інституції мали доволі можливостей здійснювати свою політику в середовищі українського селянства, що ставилося лояльно до Церкви і виявляло глибоку релігійність. Фактично церковні інституції здійснювали свою роботу в середовищі українського селянства, тим самим єднаючи його і формуючи селянство як цілісний клас (суспільний прошарок), об'єднаний сповіданням традиційних цінностей, в основі яких була християнська мораль. Так, у своїй доповіді інформатор Міністерства внутрішніх справ УНР виклав погляди селян на те, якою мала би бути для них влада і, зокрема, виділив: *«Якби село складалося з елементу хоть і темного, які ми насправді в більшості і є, але поміркованого, то здавалось би що і влада не потрібна – живи та дбай і про Бога не забувай»*⁸. З одного боку, це положення говорить про цінність головних принципів християнської моралі в середовищі українського селянства, незважаючи на те, що воно пережило світову війну і революційні події. З іншого боку, селянство не ставило за цінність церковну організацію, а лише принципи християнської моралі, фактично, відбувалася своєрідна *«православна реформація»* під впливом соціальних потрясінь революційного часу, коли селяни ставали *«кожен сам собі піп»*. Проте у сентенції, яку наводив у доповіді повітовий комісар, фрагмент *«про Бога не забувати»* відігравав допоміжну, службову роль через сприйняття Бога як нерозривної частини державного апарату, яка мала сакральну складову. Коли відбувався революційний злам традиційних державних і соціальних інститутів відбувається злам і релігійної свідомості.

Злам свідомості суспільства відбувається вже в роки Першої світової війни і загострюється в революційні роки, як відзначав один із діячів і теоретиків РСДРП меншовиків Ю. Мартов, цей злам характеризувався споживацьким способом життя. Суть цього споживатства полягала у волі солдатських мас отримати собі соціальні блага за їхню

⁸ Доповідь інформаторів пп. Повниці Аврама і Грицька Артемчука по волостях Балинської та Смотричської. А. Повниця. 7 серпня 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 27 зв.

участь у війні і цим споживацьким ставленням було охоплене все суспільство. Християнство в умовах консерватизму й втрати авторитету церковних інституцій було вимушене демократизуватися, аби відповідати вимогам часу і ця демократизація відбувається, явочним порядком. «Демократизація» християнської віри лягла на суспільний ґрунт споживацької психології «військового комунізму».

За Ю. Мартовим, у суспільстві сформувався фактор соціальної психології руйнації в теперішньому заради блага майбутнього в роки Першої світової війни⁹. Цей фактор сприяв вихованню безвідповідальних суспільних мас, особливо безвідповідальність суспільних мас набуває характерних ознак за втрати авторитету державних та інших соціальних інституцій. Цей фактор запустив стихію терору. Одним із об'єктів цього терору стала Церква, яка за своєю природою покликана бути фактором порядку й високої організації.

У ході війни здобула елементарний рівень грамотності велика кількість офіцерів та унтерофіцерів, які із демобілізацією армії повертаються в рідні села. Вони пройшли також школу революційної пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Розвернувшись, ці особи здобули значний авторитет серед селянства і, зважаючи на невисокий рівень грамотності священиків, вони часто витісняли авторитет Церкви в українському селі.

Також зручним для нападу на попередній авторитет стає храм. Храм як місце загальнодоступне всім членам суспільства, незалежно від соціального статусу, стає ключовим об'єктом нападу нігілізованого населення в роки революції. Ці дії спрямовуються на відкриття також загальнодоступних закладів, як клуби й театри. М. Горький в ентузіазмі селян у цих діях вбачав часто намагання образити jopa як моральний авторитет і подивитися, що буде, якщо осквернити святе місце¹⁰. Таким чином, революційна політика, зокрема і більшови-ків, намагається заступити революційним просвітництвом релігійну опіку над людиною.

⁹ Мартов Ю. Мировой большевизм. – Берлин: Искра, 1923. – С. 21-22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003086174#?page=1>

¹⁰ Горький М. О русском крестьянстве. – Берлин: Издательство И. П. Ладыжникова, 1922. – С. 29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biblio.imli.ru/images/abook/russliteratura/Gorkij_O_russkom_krestyanstve_1922.pdf

Отже, криза офіційної Російської Православної Церкви, що визрівала протягом десятиліть у ХІХ – на початку ХХ ст., увійшла в гостру фазу під впливом соціальних наслідків Першої світової війни і революційних подій 1917-1921 рр. «Споживацьке» ставлення до суспільних інституцій і соціальної організації, криза старих авторитетів створили вдалий ґрунт для руйнації релігійної свідомості українського суспільства в період революції. Тому потребує подальшого дослідження досвід трансформації суспільної свідомості й моралі в період революційних соціальних перетворень, які охоплюють як суспільство в цілому, так і окремі його прошарки.

Список джерел і літератури:

1. Бердяев Н. Истокии смыслрусскогокоммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
2. Гапон Г. История моей жизни. – Ленинград: Прибой, 1926. – 186 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gapon00.php
3. Горький М. О русскомъ крестьянствѣ. – Берлин: Издательство И. П. Ладыжникова, 1922. – С. 29. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://biblio.imli.ru/images/abook/russliteratura/Gorkij_O_russkom_krestyanstve_1922.pdf
4. Доповідь інформаторів пп. Повниці Аврама і Грицька Артемчука по волостям Балинської та Смотричської. А. Повниця. 7 серпня 1919 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 73. – Арк. 27 зв. – 29.
5. Ковальова Н. А. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917-1922 рр. в Україні // Історико-політичні студії : зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2013. – № 1. – С. 19-26.
6. Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 - 1921 рр.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол.: Смолій В. А та ін. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – С. 104-114.
7. Мартов Ю. Мировой большевизм. – Берлин: Искра, 1923. – 110 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003086174#?page=1>
8. Победоносцев К. Идеалы неверия // Московский сборник. – К.: Украинская православная Церковь. Киевская духовная академия, 2012. – С. 157-173. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.kdais.kiev.ua/files/moskovskiy%20sbornik.pdf>
9. Фейербах Л. Сущность христианства. – К.: Мультимедийное Издательство Стрельбицкого. – б. р. – 188 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.rpw-mos.ru/sites/default/files/Feyierbah_L._Sushnost_Hristianstva.a4.pdf